

УДК 159.9:37.011.3-051
DOI: 10.33989/2226-4051.2021.23.238230

Валентин Помогайбо, м. Полтава
ORCID: 0000-0003-4466-9470

Андрій Помогайбо, м. Полтава
ORCID: 0000-0002-5502-868X

ХАРИЗМА ВЧИТЕЛЯ: ПРИРОДА ЧИ ВИХОВАННЯ?

У статті здійснено аналіз сучасного стану дослідження харизми вчителя. Констатовано, що найголовнішою особливістю харизматичного вчителя є те, що він у своїй професійній діяльності намагається сформувати і розвинути позитивні стосунки з усіма своїми учнями, незалежно від їхніх здібностей, статі чи соціального походження. Такий учитель стає зразком для наслідування, авторитетом і джерелом натхнення. Студенти вищих закладів дещо інакше сприймають харизму викладача. Для них ключовими рисами є професійна компетентність і позитивні риси характеру (доброзичливість, доступність, терпіння, ентузіазм, організованість і порядність). Підкреслюється актуальність генетичних досліджень педагогічної харизми.

Ключові слова: харизма вчителя; продуктивність навчання; позитивні стосунки; компетентність; риси характеру; генетичні чинники; навколишнє середовище.

Постановка проблеми. Ефективність освіти та її успішне практичне реформування цілком залежить від учителів. Вельми продуктивним інструментом якісного навчання є стратегія позитивної психології (Bentea, 2018), особливо у вивченні іноземної мови (Помогайбо, 2020). Для успішного застосування прийомів позитивної психології в навчальному процесі вчитель повинен мати певний хист. Недаремно відомий американський педагог Гаррі Дейв (1936-2019) навчання назвав мистецтвом, яке успішно можуть здійснювати лише вчителі з особливим талантом – харизмою (Dawe, 1984).

Харизма (гр. *chárisma* – милість, подарунок) – це вроджений виключний авторитет людини, який полягає у здатності підкоряти інших своїй волі (Бусел, 2005). Протягом усієї історії людської цивілізації харизматичні особистості відігравали визначну роль у всіх сферах людської діяльності – політиці, освіті, науці, виробництві, мистецтві, філософії, релігії тощо. Особливо це помітно в політиці. Навіть у демократичних країнах, де церква відокремлена від держави, харизматичні політики

відзначаються численними рисами традиційної релігійної харизми (Bhide, 2008).

Поняття «харизма» та «натхнення» давно використовуються в освіті, але останнім часом вони стали вживатися не лише частіше, а й у нових і більш чітких значеннях. Тема харизматичних (натхненних) учителів стала нині вельми актуальною з причини наявності проблеми якості освіти в сучасному мінливому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом усієї історії людської цивілізації всі успішні педагоги були харизматичними вчителями. Учні із задоволенням зближуються з такими педагогами та слухають їх зацікавлено. Отже, харизма вчителя безперечно впливає на процес навчання учнів. Якщо їм подобається вчитель, вони будуть отримувати задоволення від занять із ним і краще засвоюють навчальний матеріал (Lee et al., 2014; Lin, & Huang, 2017).

Дослідження про харизму вчителя досить рідкісні, бо ця тема ігнорується науковцями. Основною причиною цього є те, що явище харизми та її варіації дуже важко визначити й оперувати ними (Conger & Kanungo, 1987). Усе ще відсутній єдиний погляд на зміст харизми вчителя. Одні автори пропонують враховувати такі її складові, як знання, метод навчання та добротність (Newman, 2005); інші вважають, що харизму вчителя складають такі риси характеру, як толерантність, відкритість і щирість, терпіння та здатність прощати, співчуття та безумовна увага, а також зосередженість на навчанні учнів (Raelin, 2006).

Харизматичні вчителі у своїй професійній діяльності найперше намагаються сформувати і розвинути позитивні стосунки з усіма своїми учнями, незалежно від їхніх здібностей, статі чи соціального походження (Sammons et al., 2014: 17). Саме такі позитивні стосунки є чинниками зручної та безпечної навчальної атмосфери. Було також виявлено, що стосунки таких учителів із учнями динамічні, бо вони добре пізнали своїх учнів. Якість таких стосунків, за рекомендацією ЮНЕСКО, значно зростає, коли вчителі будуть добре обізнані щодо родин своїх учнів (UNESCO, 2015). Якщо учні сприймають свого вчителя доброзичливо, то для них він, а не однолітки, є зразком для наслідування, авторитетом і джерелом натхнення (Neufel & Mate, 2006). Такий учитель набуває природної сили давати вказівки та поради щодо

поведінки учня, культивувати в ньому добродієність і прищеплювати суспільні цінності. Добрі стосунки з учителем, поряд із допитливістю, критичним мисленням і здатністю вчитися на помилках, є основними складовими здатності навчатися.

Метою статті є узагальнення результатів сучасних досліджень харизми вчителя як визначального інструменту успішного навчання. Це узагальнення сприятиме вдосконаленню педагогічної майстерності вчителів нової української школи.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури з порушеної проблеми; упорядкування та систематизація емпіричного матеріалу; наукова екстраполяція.

Виклад основного матеріалу. На тлі незначної кількості досліджень харизми вчителя привертають увагу досить змістовні результати, оприлюднені групою тайванських науковців на чолі з Д. Ч. Лі (Lee et al., 2014), які мають практичне значення. Обсяг вибірки дослідження становив 812 школярів, які без помилок заповнили анкету. Кількість хлопців сягала 48%, дівчат – 52%. Результати дослідження показали, що найпопулярнішим шкільним предметом виявилася рідна (китайська) мова (21,9% респондентів), а решта предметів, у порядку їх популярності, були математика (16,4%), історія (15,8%), іноземна (англійська) мова (12,2%), географія (12,1%), суспільствознавство та основи моралі (9,5%), біологія (6,0%), фізика та хімія (3,8%), землезнавство (2,3%). Найвищий харизматичний бал мали вчителі історії, а нижчий – вчителі іноземної (англійської) мови. Ці дані підтвердили давніше припущення іншого автора (Archer, 1994) про те, що сприйняття учнями шкільного предмета залежить від харизми вчителя. Такі складники харизми педагога, як сила характеру, почуття гумору, обсяг знань і продуктивні прийоми навчання позитивно впливають на зацікавленість учнів у навчанні. Серед них домінує обсяг знань учителя. Найменший вплив на інтерес учнів до навчання має наявність у вчителя гумору. Отже, щоб зацікавити учнів, вчителі повинні покращити свою харизму за рахунок сили характеру, обсягу знань і способів навчання. Якщо вчитель має почуття гумору, школярам буде приємніше вчитися.

Здійснюються спроби дослідження харизми викладачів вищих навчальних закладів, професійна діяльність яких має свої особливості порівняно з професійною діяльністю шкільних учителів. На думку більшості студентів, основними показниками

якості вищої освіти є поведінка викладача та ставлення його до навчання. Їх приваблюють викладачі доброзичливі, обізнані, організовані, натхненні, співчутливі щодо індивідуальних потреб студентів і зацікавлені в результативності навчання (Andreson, 2000; Hill et al., 2003; Lammers & Мерфі, 2002; Voss & Gruber, 2006). Але є ще ключові властивості ідеального викладача, серед яких найважливішою вважається професійна компетентність (Pozo-Munoz et al., 2000). Компетентний викладач не лише добре знає свій предмет, а й здатен подати його студентам так, щоб вони зрозуміли найскладніші речі в ньому (Voss & Gruber, 2006). По-друге, ідеальний викладач має позитивні риси характеру, такі як: доброзичливість, доступність, терпіння та ентузіазм (Andreson, 2000; Greimel-Fuhrmann & Geyer, 2003; Hill et al., 2003; Voss & Gruber, 2006). Завдяки порядності, урівноваженості та впевненості в собі він стане зразком для наслідування. По-третє, ідеальний викладач приділяє велику увагу вибору методів і прийомів навчання. Він має великий набір умінь і навичок, добре знає, коли їх використовувати (Stronge, 2002; Greimel-Fuhrmann & Geyer, 2003; Voss & Gruber, 2006). По-четверте, ідеальний викладач має навички управління аудиторією, більш організований, внаслідок чого успішніше використовує час в аудиторії (Stronge, 2002). Студенти також цінують стриманий гумор, який робить викладача більш симпатичним, доступним, полегшує розуміння матеріалу заняття, стимулює уважність, покращує креативність і сприяє доброзичливій атмосфері в аудиторії, якщо використовувати його належним чином (Lei, Cohen, & Russler, 2010; Minchew, 2001). Недарма студенти часто згадують своїх улюблених викладачів, які створювали психологічно комфортне середовище навчання.

Перегляд публікацій показав, що дослідження переважно зосереджені на харизмі викладача як особистості й лише деякі з них приділяли увагу харизмі викладання. До того ж, усі ці дослідження були теоретичними і не порушували питання, як виміряти чи оцінити власне викладацьку харизму. На основі враження студентів від викладання вони лише пропонували деякі способи поведінки або характеристики викладача, які б заохочували їх до навчання. Однак для здійснення цього бракує досконалої системи оцінювання якості викладання. Створення такої системи ускладнюється багатьма вельми мінливими

чинниками, серед яких: визначення ефективності занять, особливості навчального предмета, розмір аудиторії, здібності студентів, прийоми оцінювання знань тощо (Young & Shaw, 1999). Отже, конструкція ефективності викладача є багатовимірною і може вимагати декількох визначень залежно від обставин.

На цьому фоні вельми цікавим є емпіричне дослідження тайванських науковців, присвячене визначенню ключових чинників харизми викладача коледжу з метою розробки надійного інструмента для точного її вимірювання (Huang & Lin, 2014). Для участі в експерименті було залучено понад 1300 студентів віком 21-26 років із 8-ми груп коледжів бізнесу чотирьох університетів Тайваню. Доля дівчат становила 55%, а хлопців – 45%. Для дослідження були використані заняття з математичного аналізу.

Подвійний факторний аналіз забезпечив укладання опису з 23 ознак досконалого викладання в аудиторії коледжу, які згруповано в чотири чинники харизми: риси характеру, обізнаність, гумор та прийоми викладання. Харизматичними ознаками характеру викладача є: значне терпіння, справедливість і об'єктивність оцінювання, висока відповідальність, висока моральність, демократизм і здатність сприймати думки студентів. Сюди ж відноситься те, що викладач чинить так, як говорить, у чому є взірцем для студентів. Харизматичними ознаками обізнаності викладача є здатність вирішити всі проблеми, пов'язані з викладанням навчального предмета, висока компетентність у цій галузі знань, захоплення студентів цими двома ознаками викладача, використання на заняттях змістовного матеріалу, володіння великим обсягом знань, використання простих прийомів навчання, які допомагають студентам зрозуміти матеріал, володіння широким спектром знань, який охоплює численні галузі науки. Гумор харизматичного викладача полягає в тому, що його заняття ніколи не бувають нудними. Такий викладач жартівливий, часто розповідає студентам смішні історії, використовує веселі прийоми навчання, захоплює студентів своїм викладанням, створює веселе та позбавлене напруження навчальне середовище. Харизматичними ознаками технології викладання є використання нового й цікавого навчального матеріалу, застосування нових і нетрадиційних методів і творчих прийомів

навчання, використання нових і творчих ідей для стимулювання навчання студентів.

На відміну від опитувальника, який широко використовується у вищих навчальних закладах Тайваню і зосереджений переважно на прийомах викладання або на поведінці викладача, новий спосіб дає змогу студентам коледжів оцінювати викладацьку діяльність із точки зору харизми. Перевагою цього способу є те, що він має визначену кількість ознак і його легко заповнювати та аналізувати. Це дає чіткі показники реакції студентів, а аналіз є простим, оскільки бали за ознаками просто підсумовуються, щоб отримати оцінки за чинниками харизми. Результати дослідження можуть допомогти викладачам удосконалити в себе певні ознаки харизми, що підвищить ефективність навчання.

На підставі доступних джерел П. Саммонз із колегами (Sammons et al., 2016) здійснили класифікацію властивостей стосунків, створюваних харизматичними (натхненними) вчителями. Всі ці властивості були згруповані в 7 блоків: високі очікування від учнів, визнання прав учнів, тактовне використання гумору, повага учнів як особистостей, обізнаність із особистими цілями й потребами учнів і врахування їх у процесі навчання, власний авторитет, взаємна симпатія та ентузіазм:

1) високі очікування від учнів демонструються такими прийомами: формувальний зворотний зв'язок для заохочення, чітко висловлене сподівання в можливості виконати учнями складне завдання, допомога їм у цьому додатковими запитаннями, чітке визначення поетапних цілей навчання для кожного учня;

2) визнання прав учнів на безпечні та сприятливі умови навчання, на можливість робити свій внесок у справу, помилятися і вчитися на помилках;

3) тактовне використання доречного гумору, що створює позитивний клімат, підтримує управління класом, сприяє залученню до навчання та ентузіазму учнів;

4) повага учнів як особистостей полягає в обізнаності щодо їхнього життя та інтересів поза школою, у звертанні до них на ім'я, у вітанні кожного з них перед заняттям біля дверей;

5) обізнаність із особистими цілями й потребами учнів і врахування їх у процесі навчання передбачає розуміння індивідуальних потреб кожного учня; усвідомлення своїх цілей та

їх оголошення учням; додаткову підтримку учня, який цього потребує; створення додаткових можливостей для здібних учнів;

б) авторитетний учитель для учнів є джерелом натхнення та зразком для наслідування;

7) натхненний учитель здатен виявляти симпатію, задоволення та ентузіазм у своїх стосунках з учнями, чим формує в них такі самі почуття до себе.

Як зазначають автори, ця класифікація упорядковує очевидність існування натхнених (харизматичних) учителів і натхненого (харизматичного) навчання з різних точок зору і покращує розуміння цих широко використовуваних, але невловимих і часто невдало сформульованих понять.

Варто наголосити, що практично всі відомі на сьогодні дослідження педагогічної харизми були переважно теоретичними. Принаймні тільки два з них емпіричні, але проведені на основі опитування учнів і студентів. Відсутні дослідження самих носіїв харизми – вчителів шкіл і викладачів вищих навчальних закладів. Результати таких досліджень надали б додаткової цінної інформації щодо природи харизми, закономірностей її розвитку та можливостей удосконалення. Найперше це стосується генетичних досліджень харизми.

Поки що невідомий рівень успадкованості харизми. Оскільки вона належить до ментальних ознак особистості людини, як і лідерство, екстравертність, приємність, сумлінність та відкритість для досвіду, успадкованість яких варіює десь у межах 25-60%, то можна очікувати, що й показник успадкованості харизми подібний. Решта розміру ознаки (75-40%) розвивається під дією сприятливих чинників навколишнього середовища, навчання, виховання тощо. Наведені дані були одержані в результаті дослідження кількох сотень пар близнят різного віку (De Neve et al., 2013; Jang et al., 1996).

Молекулярно-генетичні дослідження харизми поки що відсутні. Однак можна припустити, що кандидатними генетичними чинниками харизми можуть бути гени та поліморфізми, які причетні до контролю емоції. Серед них привертають увагу два гена – *SLC6A4*, який також відомий під назвою *5-HTTLPR*, та *COMT*. Продукт першого з них бере участь у формуванні наших емоцій загалом, а продукт другого – у формуванні почуття емпатії зокрема. Група дослідників Астонського університету в

Бірміргемі (Велика Британія) виявила вплив поліморфізмів цих генів на сприйняття різних емоцій (страх, гнів, сум, щастя, нейтральний вираз обличчя) на зображеннях людей (Gohier et al., 2014). В експерименті взяли участь 275 осіб, серед яких було 167 жінок.

Ген *SLC6A4* локалізований у довгому плечі 17-ої хромосоми (17q11.2) і кодує зворотний транспортер нейротрансмітера серотоніну (GeneCards, 2021). Промотор (регуляторний регіон) цього гена може мати інсерцію (вставку) чи делецію (втрату) фрагмента розміром 44bp. Інсерція спричинює довгий алель (long, L), а делеція – короткий (short, S). Генотип алелів SS знижує експресію гена *SLC6A4*, що збільшує кількість серотоніну в нейронах кори головного мозку і зменшує упередженість сприймати нейтральні обличчя як вирази щастя порівняно з генотипом LL.

Добре відома регуляторна роль нейротрансмітера дофаміну у функціонуванні головного мозку (Nieoullon & Coquerel, 2003). У метаболізмі дофаміну активну участь бере продукт гена *COMT*, локалізованого в довгому плечі 22-ої хромосоми (22q11.21) (GeneCards, 2021). Високий рівень експресії гена *COMT* призводить до зменшення активності дофаміну і навпаки. Заміна гуаніну (G) на аденін (A) в кодоні 158 цього гена призводить до заміщення амінокислоти валіну (val) на метіонін (met), що і забезпечує підвищення активності гена *COMT* у 3-4 рази і, як наслідок, веде до зниження експресії дофаміну в префронтальній корі. Такий дефіцит дофаміну спричинює зниження когнітивних функцій. *Met*-гомозиготи гена *COMT* виявили більш сильну упередженість сприймати нейтральні обличчя як вираження гніву, порівняно з *val*-гомозиготами. Взаємодії між генами *SLC6A4* і *COMT* не виявлено.

Оскільки більшості успішних лідерів притаманна харизма, ще одним її кандидатним чинником може бути одонуклеотидний поліморфізм (ОНП) rs4950 гена нейронного рецептора ацетилхоліну *CHRN3* (8p11.21), який причетний до такої властивості, як лідерство (De Neve et al., 2013). Продукт гена експресується в нейронних мембранах та синапсах і бере участь у транспорті нейротрансмітера ацетилхоліну між нейронами. ОНП rs4950 локалізований у екзоні 1 гена *CHRN3* і полягає у заміні

основ гуаніну (G) на аденін (A) (Hoft et al., 2009). На вибірці понад 2 тис. осіб було виявлено, що особи з генотипом AA ОНПу rs4950 достовірно частіше займають керівні посади, ніж особи з генотипом AG чи GG (De Neve et al., 2013).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз наявних публікацій із результатами досліджень харизми взагалі та харизми вчителя зокрема показав, що їх украй недостатньо. До того ж, більшість із них суто теоретичні. Необхідно розширювати і поглиблювати ці дослідження. Психологічну структуру харизми педагога варто вивчати не лише шляхом опитування учнів і студентів, а й безпосереднього на вибірках практикуючих педагогів. Найважливішим у цій сфері є розгортання досліджень з генетики харизми як на близнятах, так і за допомогою новітніх молекулярно-генетичних технологій. Близнецевий метод дасть змогу визначити рівень успадкованості харизми, а також долі впливу на розвиток харизми спільного та індивідуального навколишнього середовища, що надзвичайно важливо для розвитку харизматичних характеристик у процесі підготовки вчителя та підвищення рівня ефективності його професійної діяльності. Молекулярно-генетичні технології забезпечать виявлення генетичних маркерів харизми, що сприятиме індивідуалізації підготовки вчителів.

Список використаної літератури

- Бусел, В. Т. (Ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
- Помогайбо, В. М., & Помогайбо, А. В. (2020). Використання прийомів позитивної психології у вивченні іноземної мови. *Естетика і етика педагогічної дії*, 21, 166-179. doi: 10.33989/2226-4051.2020.21.218115.

Valentyn Pomohaibo, Andrii Pomohaibo

THEACHER'S CHARISMA: NATURE OR NURTURE?

Charisma is an inherent exceptional human authority, which consists of the ability to subdue others to one's will. Throughout the history of human civilization, charismatic individuals have played a significant role in all spheres of human activity – politics, education, science, production, art, philosophy, religion, and so on. The article analyzes the current state of research on teacher's charisma. This phenomenon has long been known in education, but recently it has attracted more and more attention because it significantly increases learning performance. But research on teacher's charisma is still rare, as its presence and variations are difficult to identify and operate on. The most important feature of a charismatic teacher is that in his professional activity, first of all, he tries to form and develop dynamic positive relationships with all his pupils, regardless of their abilities, gender, or social origin. Such a teacher becomes a role model, authority, and source of

inspiration. Students of higher education institutions perceive the teacher's charisma somewhat differently. For them, the key features of an ideal teacher are professional competence and positive character traits. Not only does a competent teacher know his subject well, but he is also able to present it to students so that they understand the most difficult issues. Students consider friendliness, accessibility, patience, enthusiasm, self-discipline, and decency to be positive traits of an ideal teacher. Genetic studies of the teacher's charisma are completely absent. Although usual life experience shows that charisma is hereditary, its heritability remains unknown, which makes it impossible to determine how much charisma development depends on learning and upbringing. There are still no studies aimed at identifying genetic factors, not only charisma altogether but also the teacher's charisma in particular. The exacerbation of the problem of the education quality in today's rapidly changing world makes genetic research of pedagogical charisma very relevant.

Keywords: *teacher's charisma; learning performance; positive relationship; competence; character traits; genetic factors; environment*

References

- Andreson, L. W. (2000). Teaching development in higher education as scholarly practice: A reply to Rowland et al. turning academics into teachers? *Teaching in Higher Education*, 5(1), 23-31.
- Archer, A. C. (1994). The measurement of charismatic teaching in the college classroom. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1-49.
- Bentea, C.-C. (2018). Positive psychology in school. *International Multidisciplinary Scientific Conference on the Dialogue between Sciences & Arts, Religion & Education*, 262-268. doi: 10.26520/mcdsare.2018.2.262-268.
- Bhide, A.V. (2008). Charisma: The phenomenon and its psychology: A mental health perspective. *Indian Journal of Psychiatry*, 50(4), 274-281. doi: 10.4103/0019-5545.44751.
- Busel, V. T. (Ed.). (2005). *Capital defining dictionary of the modern Ukrainian language*. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
- Conger, J. A., & Kanungo, R. N. (1987). Toward a behaviour theory of charismatic leadership in organizational settings. *Academy of Management Review*, 12(4), 627-647.
- Dawe, H.A. (1984). Teaching: A Performing Art. *Phi Delta Kappan*, 65(8), 548-552.
- De Neve, J.-E., Mikhaylov, S., Dawes, Ch. T., Christakis, N. A. & Fowler, J. H. (2013). Born to lead? A twin design and genetic association study of leadership role occupancy. *The Leadership Quarterly*, 24, 45-60.
- GeneCards (2021). *The human gene database*. Retrieved from <https://www.genecards.org/>.
- Gohier, B., Senior, C., Radua, J., El-Hage, W., Reichenberg, A., Proitsi, P. ... & Surguladze, S. A. (2014). Genetic modulation of the response bias towards facial displays of anger and happiness. *European Psychiatry*, 29(4), 197-202.
- Greimel-Fuhrmann, B., & Geyer, A. (2003). Students' evaluation of teachers and instructional quality – analysis of relevant factors based on empirical evaluation research. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 28(3), 229-238.
- Hill, Y., Lomas, L., & MacGregor, J. (2003). Students' perceptions of quality in higher education. *Quality Assurance in Education*, 11(1), 15-20.
- Hoft, N., Corley, R., McQueen, M., Schlaepfer, I. R., Huizinga, D., & Ehringer, M. A. (2009). Genetic association of the *CHRNA6* and *CHRN3* genes with tobacco dependence in a nationally representative sample. *Neuropsychopharmacology*, 34, 698-706. doi: 10.1038/npp.2008.122
- Huang, Y.-C., & Lin, S.-H. (2014). Assessment of charisma as a factor in effective teaching. *Educational Technology & Society*, 17(2), 284-295.

- Jang, K. L., Livesley, W. J. & Vernon, Ph. A. (1996). Heritability of the Big Five personality dimensions and their facets: A twin study. *Personality*, 64(3), 577-591. doi: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00522.x.
- Lammers, W. J., & Murphy, J. J. (2002). A profile of teaching techniques used in the university classroom: A descriptive profile of a US public university. *Active Learning in Higher Education*, 3(1), 54-67.
- Lee, D.-Ch., Lu, J.-J., Mao, K.-M., Szu-Hsing L. (2014). Does teachers' charisma can really induce students learning interest? *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 1143-1148.
- Lei, S. A., Cohen, J. L., & Russler, K. M. (2010). Humor on learning in the college classroom: Evaluating benefits and drawbacks from instructors' perspectives. *Journal of Instructional Psychology*, 37(4), 326-331.
- Lin, S. H. & Huang, Y. C. (2017). The Effect of Teacher Charisma on Student Attitude Towards Calculus Learning. *International Journal of Science, Technology and Society*, 5(2), 26-32.
- Minchew, S. S. (2001). Teaching English with humor and fun. *American Secondary Education*, 30(1), 58-68.
- Neufeld, G. & Mate G. (2006). *Hold on to your kids: Why parents need to matter more than peers*. New York: Ballantine Books Trade Paperbacks.
- Newman, J.W. (2005). *America's Teachers: an introduction to education. 5th ed.* USA, Upper Saddle River: Pearson.
- Nieoullon, A. & Coquerel, A. (2003). Dopamine: a key regulator to adapt action, emotion, motivation and cognition. *Curr. Opin. Neurol*, 16(sup.2), 3-9.
- Pomohaibo, V. M. & Pomohaibo, A. V. (2020). The use of positive psychology techniques in foreign language learning. *Aesthetics and ethics of pedagogical action*, 21, 166-179. doi: 10.33989/2226-4051.2020.21.218115 [in Ukrainian].
- Pozo-Muñoz, C., Reboloso-Pacheco, E., & Fernández-Ramírez, B. (2000). The "Ideal Teacher". Implications for student evaluation of teacher effectiveness. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 25(3), 253-263.
- Raelin, A. J. (2006). Taking the charisma out: Teaching as facilitation. *Organization management journal*, 3(1), 4-12.
- Sammons, P., Kington, A., Lindorff-Vijayendran, A. & Ortega, L. (2014). *Inspiring teachers: perspectives and practices. Full report*. Reading, Berkshire: Education Development Trust.
- Sammons, P., Kington, A., Lindorff-Vijayendran, A. & Ortega, L. (2016). *Inspiring teachers: perspectives and practices. Summary report*. Reading, Berkshire: Education Development Trust.
- Stronge, J. H. (2002). *Qualities of effective teachers*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- UNESCO (2015). *Rethinking Education: Towards a global common good?* Paris: UNESCO.
- Voss, R., & Gruber, T. (2006). The desired teaching qualities of lecturers in higher education: A means end analysis. *Quality Assurance in Education*, 14(3), 217-242.
- Young, S., & Shaw, D. G. (1999). Profiles of effective college and university teachers. *The Journal of Higher Education*, 70(6), 670-686.

Одержано 11.01.2021 р.